

УДК 94:323.1](477) “19”

Володимир В'ЯТРОВИЧ

**ВІД ПІДПІЛЬНОЇ ГРУПИ ДО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ:
СТАНОВЛЕННЯ СТРУКТУР І НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ**

У статті розглянуто основні етапи розвитку українського визвольного руху 1920–1950-х рр. і подано загальний огляд його структур. Основну увагу зацентовано на діяльності ОУН як осерді українського підпілля. Стверджено, що головним завданням українського визвольного руху була зміна свідомості місцевого населення та виховання його готовності до революції.

Ключові слова: український визвольний рух, українське підпілля, УВО, ОУН, УГВР, УПА.

Мета статті – подати загальний огляд розвитку структур українського визвольного руху 1920–1950-х рр., зосередившись саме на 1940–1950-х рр., коли він досяг піку розвитку. Головним об'єктом є ОУН – організація, яка протягом цього періоду була ядром формування інших структур руху (Української повстанської армії, Української головної визвольної ради) і його програмних засад. Для характеристики її діяльності використовуватимемо також інші визначення – українське підпілля, український націоналістичний рух та український визвольний рух 1920–1950-х рр. Перша дефініція наголошує на форматі діяльності (підпільна збройна й інформаційна боротьба), друга – на ідеологічній платформі (націоналізм). І, врешті, третє визначення є важливим, бо акцентує головну та незмінну мету Організації українських націоналістів (створення незалежної України), вписує її в ширший контекст історії України ХХ століття. Адже боротьба ОУН, з одного боку, була логічним продовженням попереднього періоду визвольного руху: революції 1917–1921 рр., з іншого, – попередником ненасильницького спротиву другої половини 1950–1980-х рр. Особливістю визвольного руху 1920–1950-х рр. був збройний характер, який спочатку виявлявся в підпільних, а відтак і в повстанських формах з наступним поверненням знову до підпільних форм боротьби. Розгляд діяльності ОУН як одного з етапів українського визвольного руху важливий і для розуміння його місця та ролі у загальносвітовому історичному контексті. З точки зору світової історії ця боротьба – один із проявів визвольних рухів поневолених народів, які були визначальним чинником формування політичної ситуації у ХХ столітті.

Поява організованого націоналістичного руху стала, насамперед, реакцією українського суспільства на поразку революції 1917–1921 рр. На відміну від інших народів Центрально-Східної Європи, що зуміли відродити держави на руїнах Російської й Австро-Угорської імперій, українці не відстояли своєї незалежності під зовнішнім натиском. Шок поразки призвів до важливих змін у структурі політичної еліти українського народу: на задній план відійшли старші діячі українського національного руху, переважно представники соціалістичного табору, натомість висунулися діячі щойно сформованої в роки війни української військової еліти. Значна частина з них вважала винними в поразці політиків і не бажала миритися із ситуацією, проголосивши продовження боротьби в підпільних формах. Таким чином, ветерани визвольної війни утворили в 1920 р. Українську військову організацію¹. Її особливостями були підпільний терористичний характер та політична несамоодатність: УВО співпрацювала з еміграційним урядом Західноукраїнської Народної Республіки, вважаючи себе його бойовою одиницею. Щойно, коли після рішення Ради Амбасадорів у 1923 р. цей уряд вичерпав можливості відстоювання незалежності свого краю, УВО поступово починає переформатовуватися на самостійну політичну силу. Ідейною основою її подальшого розвитку стає ідеологія українського націоналізму. Саме на базі цієї ідеології в кінці 1920-х рр. відбувається поступове об'єднання УВО з молодіжними організаціями, що діяли в Західній Україні та серед української еміграції в Європі. Результатом стало створення в 1929 р. Організації українських націоналістів. І хоч, до своєї смерті в 1938 р., ОУН очолював колишній Начальний комендант УВО, полковник Січових стрільців

Євген Коновалець, протягом 1930-х рр. відбувається зміщення акцентів від ветеранів визвольних змагань 1917–1921 рр. до молоді. Урешті, саме молоді націоналісти стають не тільки головним кадровим кістяком ОУН у Західній Україні, а й переймають на себе керівництво нею. Остаточо цей процес завершився в 1940 р., коли молодше покоління сформуvalo Революційний провід ОУН як альтернативу до полковника Андрія Мельника, наступника Коновальця.

Важливо відзначити, що саме покоління, народжене на початку ХХ століття (в основному між 1900–1920 рр.), стало головними кадрами для керівництва й членства визвольного руху 1940–1950-х рр. Та й не дивно: ця молодь пройшла через активну діяльність у різноманітних громадських організаціях, численні ідеологічні та військові вишколи, через роботу в антипольському підпіллі, тюремні ув'язнення. На початок Другої світової війни це були молоді (20–30-літні) юнаки та дівчата зі значним досвідом підпільної бойової діяльності, люди, готові зі зброєю в руках відстоювати власні переконання. Протягом 1939–1941 рр. вони отримали можливість використати набуті на вишколах знання, беручи участь у бойових діях на Карпатській Україні (березень 1939 р.), організовуючи повстанські акції у вересні 1939 р. і влітку 1941 р.

Прихід у 1939 р. на терени Західної України радянської влади означав початок нового етапу в діяльності націоналістичного руху. Як підпільна терористична організація ОУН була об'єктом поборювання з боку польської влади. Сотні або й тисячі її членів ув'язнено, деяких, причетних до гучних терористичних актів, стратили. Але масштаби репресій Другої Речі Посполитої були незрівнянно меншими, порівняно з тими, які відразу після утвердження в 1939 р. розгорнула радянська влада. Члени ОУН стали однією з головних мішеней карально-репресивних органів комуністичного режиму². Перше зіткнення націоналістичного підпілля з НКВС коштувало значних утрат – за ґратами опинилося понад вісім тисяч членів ОУН³. Аби залякати людей і тим самим послабити їх підтримку Організації, суди виносили максимально жорстокі вироки.

Хвиля радянських репресій зачепила не тільки націоналістів, під неї потрапили тисячі інших активістів українського руху, діячів різних політичних партій, громадських організацій та економічних об'єднань. За короткий час цілковито ліквідовано українське громадсько-політичне життя, що розвивалося тут протягом міжвоєнного періоду. Таким чином, влада фактично підготувала ґрунт для переростання ОУН із кадрової підпільної організації в загальнонаціональний рух, адже лише ця організація, діючи в підпіллі, зберегла структуру й кадри, відтак могла долучати до своєї діяльності нових активістів.

З початком німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. ОУН(б) попри те, що зазнала суттєвих утрат у боротьбі з НКВС, удалося підняти ряд антирадянських повстань. Повстанці активно діяли на теренах 70 районів Львівської, Дрогобицької, Станіславівської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Чернівецької та Житомирської областей. В окремих місцевостях їм вдалося захопити владу ще до приходу німців⁴. Важливо, що терен діяльності повстанських груп 1941 р. майже точно збігається з територіями, на яких згодом розгорне свою діяльність УПА. Оцінюючи чисельність ОУН того часу, можна опертися на звіт Івана Климівка “Легенди”, провідника ОУН на українських землях, що в 1939–1941 рр. входили до УРСР, де він зазначає: “Організація станом на кінець липня 1941 р. нараховує понад 20 тисяч членів, при чому 5 тисяч із них на Волині, понад 14 тисяч – на Галичині і близько 500 – на Буковині”⁵.

Такий кадровий потенціал дозволив ОУН(б) оперативно розпочати розбудову апарату відновленої Актом 30 червня 1941 р. Української Держави. Владу українського державного правління було встановлено протягом кількох тижнів на теренах 187 (із 200 усього) районів Західної України. Проте націоналісти не обмежилися теренами Західної України, за участю членів Похідних груп та місцевого українського населення проголошено незалежність і створено органи влади в Житомирі, Проскурові, Кам'янці-Подільському, Кривому Розі, Нікополі, Миколаєві, Дніпропетровську⁶.

Небажання націоналістів під тиском німців відкликати Акт 30 червня завершилося ув'язненням провідника ОУН С.Бандери та прем'єра новоствореного уряду Я.Стецька. 15 вересня 1941 р. почалися масові арешти націоналістів в Україні, Польщі, Чехії, Німеччині⁷. Тюрми поповнили понад півтори тисячі оунівців, котрі від початку німецько-радянської війни працювали легально, розбудовуючи національне життя в різних куточках України. 25 листопада

1941 р. Служба безпеки Третього району (СД) видала наказ про негайний арешт усіх членів ОУН як таких, що готують повстання⁸.

На кінець 1941 р., за даними одного з провідних діячів визвольного руху Мирослава Прокопа, підпілля нараховувало лише 12 тисяч членів і 7 тисяч юнацтва, причому у в'язниці опинився провідний актив ОУН⁹. Так що новому керівництву Організації, яке очолив Микола Лебедь, довелося значною мірою відновлювати проріджену мережу, замінити досвідчених керівників молодими оунівцями. У новій політичній ситуації керівництво визвольного руху приймає рішення зайняти вичікувальну позицію: поширювати антинімецьку пропаганду, готувати кадри до активного виступу в момент виснаження Німеччини та СРСР на воєнних фронтах, а тим часом поширювати власну підпільну мережу, проводити військові навчання членства. Уже незабаром для захисту підпілля й населення творяться невеликі збройні боївки, які влітку 1942 р. починають здійснювати диверсійні та саботажні акти проти німецької окупаційної влади¹⁰. Хоч офіційно позиція керівництва ОУН полягала в утриманні від розгортання цих дій у широкий партизанський рух¹¹.

Проте довго втримувати баланс між збройною антинімецькою боротьбою й накопиченням сил не вдалося. Агресивна окупаційна політика німців у Райхскомісаріаті України призвела до радикалізації людей, які почали самовільні антинімецькі виступи. У той самий час отаман Тарас Боровець – “Бульба” намагається стати конкурентом бандерівців у впливі на населення Волині та Полісся¹². Урешті, улітку 1942 р. тут починають діяти радянські партизани. Усі ці чинники примусили волинське керівництво ОУН(б), усупереч офіційно прийнятій концепції очікування, розпочати формування збройних сил і відверто виступити проти німців, аби не втратити контроль над територією та власними кадрами. Таким чином, у серпні–жовтні 1942 р. створено перші великі бойові відділи ОУН(б) на чолі з військовим референтом Рівненщини Сергієм Качинським – “Остапом” і Григорієм Перегіняком – “Коробкою”, загальне керівництво військовою роботою перейняв на себе крайовий провідник ОУН на Волині та Поліссі Дмитро Клячківський – “Клим Савур”. Щойно через кілька місяців на засіданнях Проводу ОУН позицію волинського керівництва організації було схвалено й вирішено приступити до розбудови збройних сил¹³.

Протягом зими–весни 1942–1943 рр. триває розгортання збройної боротьби на Волині. Становлення Української повстанської армії тут відбувалося на фоні постійного протистояння німецьким окупаційним силам і радянським партизанам. У кінці 1942 р. – першій половині 1943 р. спочатку на Холмщині, а потім Волині та Галичині розгоряється польсько-український конфлікт. Він, з одного боку, мав риси війни між підпільними рухами обох народів, які воювали за встановлення контролю над західноукраїнськими теренами, а з іншого боку, вилився в криваву селянську війну, що призвела до значних утрат серед цивільного населення¹⁴.

Протягом весни–літа 1943 р. тривав також конфлікт між різними політичними силами українського визвольного руху за командування збройним рухом. У результаті переговорів і силових акцій абсолютний контроль удалося встановити ОУН(б), яка опиралася на розгалужену підпільну мережу. Представники інших політичних сил – ОУН(м) чи прихильники Тараса Боровця – “Бульби” – змушені були або влитися до керованих бандерівцями збройних формувань, або припинити діяльність. Таким чином, проблему політичної єдності українського підпілля було досить швидко вирішено.

У першій половині 1943 р. розгортання збройного антинімецького руху практично не зачепило Галичини. Очевидно, визначальним моментом стала суттєво м'якша на теренах Генерал-губернаторства політика німців щодо місцевого українського населення. Проте весною 1943 р. ОУН(б) починає формувати збройні відділи й тут. Безпосередніми поштовхами до цього стала німецька мобілізація до щойно створеної дивізії “Галичина”, яка могла серйозно зменшити кадровий потенціал повстанського руху, а також рейд загону червоних партизанів під командуванням Ковпака, котрі намагалися закріпитися в Карпатах. Щоби дезорієнтувати німців, новостворені відділи деякий час називали Українською народною самообороною, її командиром став поручник Олександр Луцький – “Андрієнко”. У грудні 1943 р. УНС перейменовано на УПА-Захід.

У 1944 р. полум'я боротьби охопило терени Надсяння та Холмщини (у повстанських документах ці землі називалися Закерзонням), згодом виділені в окрему Воєнну округу УПА "Сян".

Таким чином, було завершено формування територіальної структури УПА, яка поширилася на території теперішніх Волинської, Рівненської, Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської, Закарпатської областей України, східні землі Підкарпатського й Люблінського воєводства Польщі, південні терени Брестської та Пінської областей Білорусі. Загальна площа території, охопленої повстанським рухом у 1944 р., становила близько 150 тисяч квадратних кілометрів, на ній проживало майже 15 мільйонів людей.

Розглядаючи структури українського визвольного руху, слід підкреслити ряд важливих моментів. Осердям руху протягом усього часу його існування була ОУН, відповідно, її члени займали ключові посади в інших структурах: запілля, організованому для матеріального й інформаційного забезпечення діяльності збройного підпілля¹⁵, Українській повстанській армії, Українській головній визвольній раді. Остання була створена в липні 1944 р. для політичної репрезентації всього визвольного руху як орган політичного керівництва для збройних сил (УПА) і підконтрольних їм теренів (запілля). Президентом УГВР було обрано Кирила Осьмака, уродженця Полтавщини, діяча Центральної ради 1917–1918 рр. Його постать мала символізувати зв'язок боротьби 1940-х рр. із попереднім етапом визвольного руху, її всеукраїнський характер.

ОУН не намагалася замінити власними кадрами визвольний рух, що розростався далеко за організаційні рамки, а лише чітко втримувала управління ним. На початках творення УПА на Волині спостерігалася домінування її структур над мережею ОУН: повстанська армія оголошала себе найвищою владою на звільнених теренах, перейняла на себе частину цивільних і політичних функцій, притаманних ОУН. Причиною цього, очевидно, був відносно слабший рівень розвитку мережі ОУН у цьому регіоні й те, що на початковому етапі творення армії відбувалося всупереч політичній лінії Організації. Рівновагу між структурами було відновлено наприкінці 1943 р., коли сформовано Головну команду та Головний військовий штаб УПА, які очолив голова Бюро Проводу ОУН, а з липня 1944 р. ще й Голова генерального секретаріату УГВР Роман Шухевич. Таким чином, керівництво всіма структурами визвольного руху було зосереджено в одних руках.

Для отримання максимальних політичних дивідендів ОУН позиціонувала незалежність УПА й УГВР. Проте в реальності її вплив на ці структури постійно посилювався. У кінці 1944 р., після відрядження на Захід для представницьких функцій Закордонного представництва УГВР і полонення її президента Кирила Осьмака¹⁶, керівництво УГВР зосередилося виключно в руках ОУН. Щодо УПА, то, починаючи з 1945 р., армію переводять спершу в подвійне підпорядкування військовому командуванню та відповідному тереновому керівництву ОУН, а згодом, з 1946 р., коли поступово розформовували військові підрозділи, завершується процес влиття в підпільну мережу Організації¹⁷. Територіальна й функціональна структури запілля майже завжди (за винятком короткого періоду в 1941 р., а згодом у 1943 р., коли паралельно з підпільною мережею намагалися творити цивільну адміністрацію) збігалися зі структурою ОУН. Слід наголосити, що мережа ОУН ніколи повністю не перекривала собою запілля, що охоплювало широкі верстви населення, яке, не будучи членом підпільної Організації, усіяло підтримувало її.

Кількість людей, залучених до українського визвольного руху, не піддається точному обрахунку. Неможливо провести вичерпного обліку тих осіб, які працювали як запілля, підтримуючи рух матеріально й інформаційно. Адже така підтримка могла бути не систематичною, а ситуативною; очевидно, не вівся спеціальний облік таких людей. Судячи з усього, не велося й обліку членства Організації українських націоналістів: єдині цифри, які зустрічаємо в документах, стосуються липня 1941 р., коли ОУН діяла майже легально. Очевидно, саме підпільний характер діяльності ОУН і конспірація не дозволяли провести точного обліку та реєстрації.

Чи не єдиним утворенням, чисельність якого бодай більш-менш піддається підрахунку, є УПА. Справа в тому, що структура армії передбачала наповненість окремих елементів сталою кількістю вояків. Тому, зібравши інформацію про всі діючі сотні УПА (сотня – основна тактична одиниця армії) і помноживши цю цифру на 150 (середня кількість можливих варіантів від 120 до 180 вояків), отримаємо доволі вірогідну чисельність вояків, що в певний момент перебували в лавах УПА (хоч і цей метод підрахунку не такий простий на практиці, адже досі триває накопичення матеріалів про існування та діяльність повстанських відділів). Відтак науковці говорять про 23–30 тисяч вояків, які перебували в УПА за станом на першу половину 1944 р., коли армія досягла піку чисельності¹⁸. У німецьких документах називається вдвічі більша цифра – 60 тисяч¹⁹, яка, імовірно, включає не лише упівців, а й членів мережі ОУН. Кількість вояків УПА необхідно помножити декілька разів, аби вирахувати загальну кількість тих, хто пройшли через армію. Справа в тому, що в повстанських відділах був досить високий рівень ротації – рядовий повстанець активно діяв, у середньому, два роки, після чого або гинув, або потрапляв у полон. Середній період діяльності повстанських командирів був ще коротший – близько року. Тому можна стверджувати, що через УПА перейшло майже сто тисяч вояків.

Щодо загальної чисельності учасників визвольного руху, то тут єдиними відомостями, якими володіє історик, є ті, що походять від карально-репресивних структур СРСР. Очевидно, ці дані є орієнтовними, адже, особливо в перші роки протистояння (1944–1946 рр.), під жорна репресій часто потрапляли люди, що не мали жодного відношення до визвольного руху. З іншого боку, деякій частині підпільників і співчуваючих вдалося оминати репресії. За цими підрахунками, протягом 1944–1952 рр. (ця цифра не включає жертв антинімецького протистояння) репресіям піддано майже 500 тисяч осіб, з них заарештовано 134 тисячі, розстріляно 153 тисячі, депортовано з України 203 тисячі²⁰.

Даючи кількісну характеристику українського визвольного руху 1940–1950 рр., можна стверджувати: він охоплював близько півмільйона осіб, які в рядах ОУН, у лавах УПА чи своєю матеріальною допомогою спричинилися до його розвитку.

Хто ж були ці люди? Абсолютна більшість із них – це звичайні сільські жителі різного віку, які несли на собі основний тягар підтримки збройного руху. У кадровому складі УПА серед рядових переважали теж жителі сільської місцевості, котрі переважно належали до відділів, які оперували в їх рідних околицях²¹. Більшість віком 18–28 років, з початковою чи неповною середньою освітою, позапартійні, участь в УПА для них була першим військовим досвідом. Дещо інша картина вимальовується під час аналізу командного складу: тут уже значно більше міських жителів із середньою чи неповною вищою освітою, більшість із них були членами ОУН, мали також досвід громадської діяльності в молодіжних парамілітарних організаціях (“Пласт”, “Луг”, “Сокіл”), середній вік – 30–35 рр., переважна більшість володіла досвідом військової служби (Дружини українських націоналістів, Червона армія, польська армія)²². Структура керівних кадрів ОУН за характеристиками збігалася з вищенаведеним портретом командного складу УПА.

Діяльність українського визвольного руху 1940–1950-х рр. можна поділити на кілька періодів.

Перший – це період становлення та розгортання повстанської армії протягом кінця 1942–1944 рр., коли на базі військових кадрів ОУН і залучених спеціалістів розбудовуються структури армії. Цікаво, що значною мірою це мало характер формування регулярної армії: творилися штаби, офіцерські школи, запроваджувалися військові звання та ступені, нагородна система, проводилася мобілізація. Політичним завданням визвольного руху в цей час було забезпечити готовність до збройного повстання в момент остаточного ослаблення в протистоянні СРСР і Німеччини. Відповідно, бойові акції були масштабними, УПА оперувала великими військовими з’єднаннями, контролювала великі території, намагалася поширити терен впливу через рейди повстанських відділів на територію Центральної та Східної України. У районах, звільнених від окупантів, постають так звані “повстанські республіки”. Командування УПА видає розпорядження про встановлення української адміністрації, розподіл земель між селянами, початок навчального року в школах та інші вказівки щодо функціонування влади.

Другий етап діяльності визвольного руху розпочинається з переходом фронтів у 1944 р. і завершується в середині 1945 р. Головним завданням було збереження структури визвольного руху, бойової спроможності та недопущення закріплення радянської адміністрації в терені. Саме в цей період, 22–25 квітня 1944 р., під Гурбами на Рівненщині, за участю 4–5 тисяч повстанців і близько 30 тисяч солдатів внутрішніх військ НКВС відбувся найбільший в історії УПА бій. Попри чисельну перевагу, радянським силам не вдалося знищити відділи УПА, які зуміли прорватися з оточення²³. У той час характерні наступальні дії УПА, зокрема штурми районних центрів, які мали заблокувати просування адміністративного апарату вглиб до рівня сіл, а також справити позитивний ефект на українське населення, засвідчуючи, що, незважаючи на завершення війни, боротьба повстанців триває й надалі.

Тогочасне масштабне протистояння завдало значних утрат як повстанським силам, так і запіллю, що, урешті, змусило керівництво визвольного руху перейти до поступового скорочення збройних сил, яке почалося в другій половині 1945 р. і тривало до 1946 р. Зимою 1945–1946 рр. радянська влада провела найбільшу антиповстанську акцію, яка ввійшла в історію під назвою Велика блокада. Операція була безпосередньо пов'язана з виборами до Верховної Ради СРСР, призначеними на лютий 1946 р. Повстанці намагалися зірвати їх проведення політичними акціями й таким чином продемонструвати нелегітимність комуністичного режиму. Для придушення руху опору на терени Західної України кинуті більше півмільйона військ. У результаті блокування населених пунктів і прочісування лісових масивів, підпілля зазнало великих утрат: від 40 до 60% особового складу потрапили в полон чи були знищені. Тоді ж можна говорити про ліквідацію повстанського запілля як структурної одиниці визвольного руху, остаточним завершенням чого стали депортації 1946–1948 рр. і перелом у процесі колективізації західноукраїнських сіл.

Після 1946 р. структури Повстанської армії продовжують діяти лише в Карпатах і на Закарзонні, при цьому на теренах останнього вони ще оперували масштабними бойовими одиницями – сотнями. Тут завершенням боротьби УПА стала акція “Вісла” навесні 1947 р., що одночасно цілковито ліквідувала повстанське запілля, депортувавши все українське населення, і нанесла вирішальний нищівний удар по повстанських відділах.

До 1949 р., незважаючи на суттєве скорочення, УПА зберігається як окреме структурне утворення визвольного руху для того, аби в разі Третьої світової війни була можливість знову розгорнутися в повноцінне армійське формування. З вересня ж 1949 р. останні повстанські відділи та військові штаби (за винятком Головного військового штабу) остаточно розформовані, вояки УПА вливаються до лав підпільної сітки ОУН²⁴. Очікування на швидкий початок Третьої світової стали неактуальними, і лідери підпілля вирішують ще раз змінити тактику. Основним завданням визвольного руху в цей період стає пропаганда й поширення ідеології національного визволення. За даними радянських органів безпеки, у 1951 р. виявлено й ліквідовано 15 підпільних друкарень, які за 1950–1951 рр. випустили 38 видів продукції – листівок і брошур²⁵.

У структурі ОУН референтура пропаганди стає головною, крім неї, діє ще Служба безпеки ОУН, яка має функції охорони підпільної мережі й протистояння репресивним органам СРСР. Для виведення кадрів з-під удару репресивної машини та поширення власних ідей по Україні керівництво підпілля розпочало реалізацію плану “Орлик” – переведення членів ОУН на терени Центральної та Східної України.

Важко однозначно сказати, коли підпілля припинило діяльність. Переломним із цього погляду був 1954 р., коли було захоплено останнього командира УПА Василя Кука, який координував й утримував зв'язки між окремими групами²⁶. Опісля з командного складу продовжує діяльність Анатолій Маєвський – “Уліян”, крайовий провідник ОУН Північно-західних українських земель, який у своїй роботі все ще опирався на певну структуру. Тому саме його ліквідацію в 1955 р. можна вважати завершенням організованої боротьби. Окремі спалахи протистоянь зафіксовані й після того, особливо в 1956 р., коли в Західну Україну почали повертатися з таборів перші засуджені повстанці²⁷. Сьогодні останньою бойовою акцією українського підпілля вважається бій, що відбувся 12 квітня 1960 р. на Підгаєччині²⁸. Деякі повстанці

переховувалися від радянської влади ще кілька десятиліть і з'явилися щойно з відродженням державної незалежності України в 1991 р.²⁹

Ведучи мову про результати більш як десятилітнього протистояння ОУН та УПА окупаційним режимам, необхідно окреслити завдання, які ставив перед собою цей рух. Націоналісти об'єктивно оцінювали власні бойові можливості й, за винятком короткого періоду 1943–1944 рр., коли були сподівання на повне ослаблення у взаємному протистоянні Німеччини та СРСР, не ставили собі за мету мілітарної перемоги над окупантами. Найважливішим завданням вони вбачали захист людей від репресій окупаційних сил. Важко оцінити, наскільки їм це вдалося виконати, бо тоді доведеться вдаватися до нетипового для історії моделювання й відповіді на питання: “А що було б, якби не було повстанського руху? Чи більшими були б вивезення на примусові роботи до Німеччини, руйнування та пограбування господарств українців? Чи не набули б репресії в Західній Україні в післявоєнний час розмаху 1930-х рр. на Наддніпрянській Україні? Чи призупинила повстанська боротьба колективізацію? Наскільки взагалі завадила перетворенню населення Західної України в «гомо советікус»?” З усіх цих питань більш-менш певну відповідь можна дати лише на останнє.

Справа в тому, що іншим і, напевне, найважливішим завданням, яке ставив перед собою визвольний рух, була зміна свідомості людей, виховання готовності до національної революції. Українським повстанцям не вдалося скористатися плодами власної праці: жодних умов для національної революції в 1940–1950 рр. не було. Проте саме терени активної діяльності ОУН та УПА стали головним вогнищем зародження й розростання національно-демократичного руху кінця 1980-х – початку 1990-х рр., який завершився відновленням незалежності України в 1991 р. Та й досі саме Західна Україна виразно контрастує в рівні національної свідомості з рештою її територій. Боротьба українських повстанців тут є одним з основних елементів формування національної самосвідомості: незважаючи на невизначену державну позицію щодо визвольного руху, майже в кожному селі насипано символічні могили та поставлено пам'ятники воїнам УПА, періодично відбуваються урочисті вшанування, серед людей активно побутує потужний пласт повстанського фольклору (пісні, оповіді, анекдоти), який не зникав і в радянські часи.

1. Дискусії щодо часу і обставин створення УВО. Див.: Ковальчук М. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр. / М. Ковальчук // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – № 7. – С. 5–79; Дарованець О. Організаційні початки УВО та формування її структури (1920–1922) / О. Дарованець // Український визвольний рух. – Львів, 2007. – № 11. – С. 5–61.
2. Про це див.: Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941: документи ГДА СБУ / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. – К., 2009. – 1311 с.
3. Патриляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. / І. Патриляк. – Львів, 2012. – С. 83, 97. Цифра взята зі звітних документів НКВС і може бути неточною, тому що не всі заарештовані зізнавалися в членстві в ОУН, розуміючи, що це означатиме жорстокий вирок. З іншого боку, НКВС могла невиправдано вказувати про приналежність заарештованих до організації.
4. Патриляк І. Тактика і стратегія українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни / І. Патриляк // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія / [ред. Кульчицький С.]. – К., 2005. – С. 48.
5. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 : зб. док. і матеріалів. – Львів, 2001. – С. 212.
6. Див.: Документи, опубліковані в збірнику: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. – Львів, 2001. – С. 243–357.
7. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів : Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1993. – С. 188.
8. Див.: Наказ німецької поліції безпеки (СД) знищувати бандерівців без суду. 25 листопада 1941 р. // Україна в Другій світовій війні у документах. – Львів, 1997. – Т. 1. – С. 365.
9. Прокоп М. Журнал “Ідея і Чин” (Інформації та оцінки редактора) / М. Прокоп // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто ; Львів, 1995. – Т. 24 : Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942–1946. – С. 9–23.

10. Діяльність українського визвольного руху в 1942 р., зокрема, підготовка до розгортання збройної боротьби найкраще висвітлені в публікації: Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 р. / І. Патриляк // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – № 7. – С. 208–231.
11. Див. листівку з 1942 р. “Партизанка і наше ставлення до неї” // Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 13, спр. 376, т. 60, арк. 94–95 а.
12. Див.: Збірник документів про нього з архівів КГБ: Тарас Бульба–Боровець. Документи, статті, листи / ред. В. Сергійчук. – К., 2011. – 816 с.
13. Спочатку – військова конференція в жовтні 1942 р. (див. постанови цієї конференції в переказі агента НКВС: Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2 : Переселення поляків та українців 1944–1946 / [ред. Є. Тухольський та ін.]. – Варшава ; К., 2005. – Т. 4 : Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945 / [ред. Є. Тухольський та ін.]. – Ч. 1. – С. 208, потім III конференція Проводу в лютому 1943 р. (її постанови див.: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 4, арк. 162–167)).
14. Про цей конфлікт детальніше див.: В’ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / В. В’ятрович. – К., 2012. – 288 с.
15. Про це див.: Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля / Г. Стародубець. – Тернопіль, 2008. – 464 с.
16. Звіт про арешт Кирила Осьмака див.: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 72, арк. 270–275.
17. Див. інструкції керівництва підпілля: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 61, арк. 56; ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 62, арк. 80 а.
18. Патриляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...”. – С. 235; Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949 : довідник / П. Содоль. – Нью-Йорк : Пролог, 1994. – С. 47.
19. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. – С. 445.
20. Шаповал Ю. Війна після війни / Ю. Шаповал // Літопис УПА. Нова серія. – К. ; Торонто, 2001. – Т. 3 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. – С. 40.
21. Історик Іван Патриляк опрацював детальний “колективний портрет” вояка УПА, опираючись на близько 1 500 анкет повстанців, що воювали на теренах Волині. (Патриляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...”. – С. 257–284). Зроблені ним висновки з великою вірогідністю можна екстраполювати й на повстанців з інших теренів діяльності УПА. Більшість учасників антикомуністичного руху в Прибалтиці в післявоєнний період теж були селянами, хоча серед них переважали вихідці з багатших, порівняно з українськими, селянських родин. (Див.: Statiev A. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands / A. Statiev. – Cambridge, 2010. – P. 97–105).
22. Див., приміром, біографії командирів одного з Тактичних відтинків УПА: Андрусак М. Командири відділів 21-го Коломийського Тактичного відтинка УПА “Гуцульщина” / М. Андрусак. – Коломия, 2005. – 80 с.; Біографії інших командирів УПА див.: Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949 : довідник / П. Содоль. – Нью-Йорк, 1994. – 195 с. ; його ж. Українська Повстанча Армія : довідник II. – Нью-Йорк, 1995. – 295 с.
23. Звіт про цей бій див.: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60, арк. 44–46.
24. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376. – Т. 60, арк. 271.
25. Там само, ф. 13, спр. 372, т. 50, арк. 167–172.
26. Там само, ф. 13, спр. 372, т. 88, арк. 319–337.
27. Лист секретаря ЦК КПУ М. Підгорного до ЦК КПРС про небажаність повернення звільнених з ув’язнення колишніх учасників ОУН і УПА та членів їх родин на постійне місце проживання в західні області України// Літопис УПА. Нова серія. – К. ; Торонто, 2003. – Т. 7 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП (б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1949–1959. – С. 550–553.
28. Motyka G. Ukrainiska partyzantka / G. Motyka. – Warszawa, 2006. – S. 647–648.
29. Армія безсмертних. Повстанські світлини / ред. В. В’ятрович, В. Мороз. – Львів, 2002. – С. 205.

В статтє рассмотрены основные этапы развития украинского освободительного движения 1920–1950-х годов и представлен общий обзор его структур. Основное внимание акцентировано на деятельности ОУН как сердцевины украинского подполья. Утверждается, что главными задачами украинского освободительного движения были изменение сознания местного населения и воспитание его готовности к революции.

Ключевые слова: украинское освободительное движение, украинское подполье, УВО, ОУН, УГВР, УПА.